

УДК 81'37

ШЛЯХИ УТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАЧЕННЯ МІНІМАЛЬНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ

Голіцина О. В.

Статтю присвячено проблемі утворення фразеологічного значення мініідіом. Виявлено основні тенденції щодо розмежування образно-семантичних чинників творення мінімальної фразеологічної одиниці. Розглянуто внутрішню форму фразеологізмів та виділено шляхи фразеотворення: метафоризація, метонімізація, синекдоха та евфемізація.

Ключові слова: мінімальна ідіома, метафоризація, метонімізація, синекдоха, евфемізація.

Статью посвящено проблеме образования фразеологического значения миниидиомы. Выявлены основные тенденции касательно разграничения образно-семантических факторов образования минимальной фразеологической единицы. Рассмотрено внутреннюю форму фразеологизмов. Выделено пути фразеообразования: метафоризация, метонимизация, синекдоха и эвфемизация.

Ключевые слова: минимальная идиома, метафоризация, метонимизация, синекдоха, эвфемизация.

The article is deals with the problem of the formation of the phraseological meaning of the mini-idioms. The main tendencies concerning the differentiation of the figurative semantic factors of creating a minimum phraseological unit are revealed. The internal form of phraseological units is examined and ways of phrase forming are defined: metapho, metonymy, synecdoche and euphemism.

Key words: mini-idiom, metaphORIZATION, metonymyz, synecdoche, euphemism.

У сучасному вітчизняному мовознавстві актуальним є багатоаспектне дослідження лексичної системи, зокрема виявлення універсального й національного у мовній свідомості українців, що перебуває на вістрі загальної психолінгвістичної й когнітологічної проблематики. Особливий інтерес у цьому аспекті викликають фразеологічні одиниці, внутрішня форма і семантика яких значною мірою пов'язані з концептуальною картиною світу і ментальним лексиконом українців.

Фразеологізми є найбільш "показними" одиницями лінгвокультурології: внутрішня форма ФО різної структури, у тому числі мінімальних ідіом, часто містить елементи національно-культурного плану, оскільки фразеологізми виникають на основі "образного представлення о действительности, отображающего по преимуществу обиходно эмпирический, исторический и духовный опыт языкового коллектива, связанный с его культурными традициями" [6, с. 302].

Актуальність статті, що пропонується, полягає у відсутності лінгвістичних праць, присвячених цілісному аналізу шляхів утворення фразеологічного значення мінімальних ідіом. Основною метою роботи є комплексний аналіз найбільш відомих семантичних і культурологічних факторів формування мінімального фразеологізму.

Пригадаємо: В. Д. Ужченко розглядає у межах фразеології метафоризовані сполуки різної структури й походження: *сушити голову, до схід сонця, до сьомого лоту* і т. ін. [7, с. 28]. Як відомо, метафора й метонімія є основними образно-семантичними чинниками фразеологізації. За визначенням О. Тараненко, метафора у вузькому розумінні – це семантичний процес, при якому форма мовної одиниці переноситься з одного референта на інший на основі тієї чи іншої подібності останніх при відображенні в свідомості мовця [5, с. 108]. За А. Річардсом, коли ми використовуємо метафору, у нас є дві думки про дві різні речі, причому ці думки взаємодіють між собою всередині одного-єдиного виразу, значення якого якраз і є результатом цієї взаємодії [2, с. 46]. Ядром поєднання цих двох думок і є основа порівняння, що переходить з вільного словосполучення до фразеологічного, де перше виступає внутрішньою формою другого. При реалізації метафори

об'єднуються “первинні” (що містяться у складі вільного словосполучення) і “вторинні”, похідні семи.

Як когнітивний процес метафоризація складається з таких мисленнєвих кроків: 1) вибору найяскравішого й загальновідомого аналогу (джерела зіставлення); 2) переносу відповідної частини знань зі сфери джерела на ділянку об'єкта пізнання й іменування; 3) породження нових смислів унаслідок взаємодії двох ідей [1, с. 53]. Наприклад, ніж як “найбільш яскравий і відомий аналог”, як символ незгоди, помсти, смерті, зла, несправедливості [3, с. 145] породжує “нові фразеологічні смисли”, як-от: *на ножах* ‘у ворожих стосунках’ (“– Як же воно так випадає, що ми ніяк не можемо з ним вжитися? З першого дня на ножах” (О. Гончар), *стати гострим ножом поперек горла*, *стати на ножі*, *приступати з гострим ножом до горла*, *без ножа різати*, *ходити по лезу ножа* [7, с. 166]. Показово, що до ряду висловлювань з фразеотворчим компонентом *ніж* В. Д. Ужченко включає мінімальну ідіому *на ножах*, фразеологічне значення якої утворюється на базі метафоризації.

Розглядаючи внутрішню форму фразеологізмів, учений виокремлює різні види вражень, що лежать в основі метафоризації. Серед них зазначено **просторові** враження – в обох значеннях висловів *на відчепі* ‘остроне’ або ‘ізолювано’ проступає сема “чогось віддаленого”, “відчепленого” від основного, центрального, від якогось масиву [7, с. 169]. Спираючись на розподіл метафор, поданий В. Д. Ужченко, спробуємо довести формування мінімальних ідіом як метафоричних висловів.

В основі референта фразеологізмів *не мед* ‘1. Тяжкий, суворий і т. ін. 2. Тяжко, погано і т. ін. комусь’ [4, с. 383], *не з медом* ‘1. Нелегко, погано і т. ін. живеться комусь. 2. Скрутно, тяжко і т. ін.’ [4, с. 384], *як у меду* ‘перев. зі сл. бути, жити. У достатку, у розкошах’ [4, с. 384] лежать смакові враження (Пор. ще: *на смак*, *у смак*, *зі смаком*, *до смаку*, *по смаку*). Кольорові враження стали основою метафоризації усталених висловів *як лунь* ‘зі сл. сивий, білий і т. ін. Уживається для підсилення супровідних слів; дуже, зовсім’ [4, с. 355], *як смола* ‘зі сл. чорний. Дуже, надзвичайно’ [4, с. 671], *як сніг* ‘зі сл. білий, побіліти і под. Дуже, надзвичайно’ [4, с. 672], *аж синій* ‘зі сл. Бідний. Дуже, надзвичайно’ [4, с. 647]. В основі метафоричного перенесення може бути значення **міцності** (*до хрипоті* ‘зі сл. кричати, співати і т. ін. Дуже сильно, голосно’ [4, с. 752], *як (мов, наче) з гармати* ‘зі сл. гукнути, вигукнути і под. Дуже голосно’ [4, с. 147]), **розміру / кількості** (*ні на вершок* ‘ніскільки, нітрохи’ [4, с. 58], *з гаком* ‘з великим перевищенням (при визначенні приблизної величини, кількості тощо’ [4, с. 146], *як гною* ‘дуже багато’ [4, с. 151], *ані (ні) капельки (крапельки)* ‘ніскільки, анітрохи’ [4, с. 287], *на краплинку* ‘трохи, зовсім мало’ [4, с. 310], *ні на краплину* ‘зовсім, ніскільки’ [4, с. 310], *ні (ані) крихти (кришки)* ‘анітрохи, аніскільки, зовсім’ [4, с. 314].

Численні мінімальні ідіоми формуються на основі подібності до побутових реалій: *як (мов) на аркані* ‘зі сл. тримати, держати і под. Міцно, не випускаючи зі сфери свого впливу’ [4, с. 21], *як (мов, ніби) з відра (з цебра)* ‘зі сл. іти, лити і под. 1. Дуже сильно, потоками (про дощ). 2. Дуже сильний, зливний (про дощ)’ [4, с. 105], *без вогника* ‘зі сл. працювати, робити і под. Неенергійно, мляво, без піднесення, захоплення’ [4, с. 120] *як (мов, ніби) колода (ступа)*, ‘зі сл. дурний. Дуже, надто’ [4, с. 305], *як під лавкою* ‘зі сл. співати, говорити і т. ін. Неголосно, невиразно, негарно тощо’ [4, с. 322], *[як] під мітлу* ‘зі сл. забирати, підбирати і т. ін. Нічого не залишаючи, акуратно, все підряд’ [4, с. 398], *як (мов, ніби) з мішка (з лантуха)* ‘зі сл. сипати, сипатися. Невпинно, безперервно, щедро і т. ін.; у великій кількості’ [4, с. 398].

Перенесення мовно-фразеологічної форми з одного референта на інший здійснюється:

1) **з особи (реальної чи міфологічної) на особу**: *як боги* ‘зі. словоспол. почувати себе. Упевнено, добре’ (<...> *Ось тоді такі, як ти, колишні авіатехніки, почуватимуть себе як боги!* (А. Хорунжий) [4, с. 34]), у [повному] параді ‘в ошатному, святковому або офіційному одязі, вбранні’ (*Комбайнер із емтеесу – молодий сидить на лаві, А навколо трактористи, хлопці в повному параді* (Л. Первомайський) [4, с. 484]), *як сфінкс* ‘зі сл. мовчати. Повністю, абсолютно’ (<...> *Мовчу, як сфінкс. – І раптом додала: – А все-таки ваші розмови про франкмасонів я підслухала* (М. Хвильовий) [4, с. 702]);

2) з **предмета на предмет**: як **сльоза** 'із сл. чистий. 1. Дуже, назвичайно' (Проміння од свічок пронизувало пляшку з обох боків, вигравало в жовтій, чистій, **як сльоза**, горілці (І. Нечуй-Левицький) [4, с. 667]);

3) з **предмета на особу**: як **сак** 'зі сл. дурний. Дуже, назвичайно' (Дзюнька й скаже... і по селу ославить, що, мовляв, дурний **як сак** (Є. Гуцало) [4, с. 628]), як (мов, неначе і т. ін.) **вихор** 'дуже швидко' (До кіно лабораторії я влетів **як вихор** (Ю. Яновський) [4, с. 93]), як (мов, наче і т. ін.) **свічка** '1. зі сл. рівний, стрункий і под. Дуже' (Незабаром прибув дипломат. Сухорлявий і рівний, **як свічка** (С. Олійник) [4, с. 637]), як **сльоза** 'із сл. чистий. Який не мав статевих зносин; незайманий, цнотливий' (– На веранді сидить стара діва й плаче. – “Чого плачете?” – Тоді вона скаржиться, що вона, мовляв, до сорока літ була чиста, **мов сльоза**, а тепер її спокусив курортний лікар (М. Хвильовий) [4, с. 667]), на **щиті** 'зі сл. бути, опинитися і под. Переможений або загиблий' (– Хтось з пішців графської варту пробував спинити лавину ... і опинився **на щиті** (Р. Федорів) [4, с. 782]) під **чобіт** 'зі сл. потрапляти. У цілковиту залежність до кого-небудь, під чиюсь владу, чий-небудь гніт (– Там, в Україні, наші рідні потрапляють під **чобіт** бридкого жовніра Станіслава Жолкевського... (Іван Ле) [4, с. 765]) у **штики** 'зі сл. зустрічати, зустрінути і под. Вороже, недружелюбно ([Курінний:] Розумієш, з першого дня мене в **штики** прийняли... (М. Зарудний))' [4, с. 779]);

4) з **істоти на особу**: як **мурашви** 'дуже багато кого-небудь' (– Там покупице **як мурашви**. Туди-сюди кидаються, а брати не поспішають, бо за все треба дати справжню копійчину (Є. Гуцало) [4, с. 411]), як **риба** 'зі сл.. мовчати. Нічого не говорити' ([Журавель:] Та що ж тепер казати? Я мовчу, **як риба** (І. Микитенко) [4, с. 597]) як **віл** '1. зі сл. здоровий. Уживається для підсилення ознаки; дуже' (– Ви брешете, негіднику. Припадку у вас не було. Ви здорові **як віл** (О. Довженко) [4, с. 109]), як **сич** '2. зі сл. ходити, бути і т. ін. Невеселий, похмурий' (Подобалась і вона Федорові, і узяла думка безжурну парубочу голову, ходить, **як сич**, повісивши носа (П. Мирний) [4, с. 649]), як **собака** 'зі сл. голодний, злий і т. ін. Дуже, надзвичайно' (Каже жінка. – Він [чоловік] мене вб'є, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, **як собака** (П. Куліш) [4, с. 674]), як (мов) на **собаці** 'зі сл. загоїтися, зажити і т. ін. Дуже швидко' (– Може, тебе до фельдшера повезти? – заплакала жінка... – До якого там фельдшера... Кажу: засохне, **мов на собаці** (М. Стельмах) [4, с. 674]), як **цуцика** 'зі сл. ганяти. Дуже, сильно' (<...> А є трохи вільного часу – мати ганяє **як цуцика**. Дров нарубай, води принеси, в корови повичищай (Григорій Тютюнник) [4, с. 759]), як (мов, неначе і т. ін.) **черепаха** 'зі сл. ходити, іти і под. Дуже повільно, незграбно' (– Хоч би швидкості були, я б зманеврував, а то йдеш **як черепаха** (Ю. Яновський) [4, с. 763]).

Отже, метафоризація виступає одним з найактивніших образно-семантичних чинників творення мінімальних ідіом. Потенційно зберігаючи багатовимірність основи перенесення, МФО базується на актуалізованій семі слова-прототипу. Переносючи інформацію з первинної структури на нову, вторинну, метафоризація еднає їх, становлячи безперервний ланцюг фразеотворення, динамізуючи всю фразеосистему мови.

Образно-семантичним чинником творення мінімальних фразеологічних одиниць виступає також метонімізація. Метонімізація спостерігається в різних видах перенесення форми з одного референта на інший на основі суміжності в просторі й часі, у сфері причинно-наслідкових відношень. Так, В. Д. Ужченко наводить метонімічну модель, мотивовану суміжністю предмета (гроші) та місцем їх знаходження (кишеня), що репрезентована в однокомпонентних та багатоконпонентних фразеологічних висловах: *витрушувати кишені, не по кишені, набити собі кишені, бити по кишені* та ін. [7, с. 172].

Серед асоціативних ліній метонімічного фразеотворення називають **час** – його виміри через характеристичні денотати: значення 'з раннього дитинства, з ранніх дитячих літ' репрезентують метонімізми з *пелюшок* (пор.: *От за дітей уже взялися. Це що, уже й діти ворогами народу стали? Скоро й з пелюшок хапати почнемо* (А. Дімаров) [4, с. 488]), *від коліски* (пор.: *Нам з коліски уготована і рання робота, і рання дорога* (М. Стельмах) [4, с. 304]). На означення початкового етапу якоїсь діяльності, життя вживається мінімальна ідіома *від Адама* 'зі сл. починати Дуже здалека, з самого початку' (пор.: *З безперестанними охами, сапанням та*

умліванням *Прохіра* розказувала. Вона почала **від Адама** (М. Коцюбинський) [4, с. 19]). Протяжність у часі, певні етапи, членування на відрізки передаються деякими проміжними штрихами: *за пам'яті (Ще за моєї пам'яті сайгаки, таргани у степлах водились, а зараз де вони?..* (О. Гончар) [4, с. 483]), *до півночі, до зорі (Одне одному світ як зав'язали, в осокорах стояли до зорі* (Л. Костенко) [4, с. 271]). Крайню, кінцеву межу передають варіантні (повні та усічені) фразеологічні метонімізми *[аж] до [самої] могили* 'протягом усього життя, до кінця свого життя; завжди' (*За юних літ Нам видиться видимий світ Так свіжо, як його б хотіли Ми бачити аж до могили* (М. Рильський) [4, с. 400]); **простір** – його реально-побутові виміри. Так репрезентовані протилежні вектори а) 'зовсім близько, недалеко' – б) 'дуже далеко': а) *під боком* 'дуже близько, зовсім поруч від когось-чогось' (– *Хто живе там під боком у заводу, той білого снігу не бачить, – гомонить дядько Ягор* (О. Гончар) [4, с. 35]), *під носом* 'поруч з ким-небудь, дуже близько від когось' (*Шукають життя, а воно у них перед носом* (В. Винниченко) [4, с. 441]) – б) *на відшибі* 'осторонь, далеко, на певній відстані від чогось' (*Лікарня стояла на відшибі, островцем, оточеним давно пересохлими болотами* (М. Олійник) [4, с. 108]).

Складовою метонімічних ФО, їх підвидом є група синекдохічних зворотів, семантика яких формується на основі кількісних співвідношень між "концептосферою-донором і новою концептосферою". Сюди належать, на думку О. Потебні, приклади "від одиниці до множинності" [Потебня, Из записок..., с. 219], зокрема дихотомія "копійка – гроші" (вид замість роду): *на копійку* 'зовсім мало, трохи' (**На копійку** *вип'є, а прийде додому – усе догори дном переверне...* (Панас Мирний) [4, с. 308]), тобто на дуже малу суму, *ні копійки (ні копійчки, ні коп'я)* 'зовсім нічого (про гроші)' (*Моя пропозиція така: записати до протоколу, щоб не брати від них ні коп'я* (І. Микитенко) [4, с. 308]) замість "зовсім, абсолютно". Узагалі безгрішшя, низька ціна, брак грошей, незначна вартість, виражена через кількісну ознаку (пор.: *ні (і) на шеляг* 'зовсім, ніскільки, абсолютно' [4, с. 775]), як і "малість, незначність, ніщо" – ознака синекдохі [7, с. 179]. Пор. також: *до шерстиночки, до зерна*.

В основі синекдохі лежить теж суміжність, як і в основі власне метонімії, а тому треба зважати, чи виступають квантитативні ознаки як домінантні. З домінантною семою кількості виступають прийменниково-іменні сполуки *до пня* 'зовсім, повністю, доценту' (*Зайнялась і згоріла до пня хата* (З журналу) [4, с. 522]), *до тла* 'повністю, нічого не залишаючи' (*Похмурий вид мав банкомат. Холодний піт по лисину його котився. Він програвав усе до тла* (Переклад М. Рильського) [4, с. 714]), *до цурки* 'повністю все, без залишку' (*Вранці дізнаються, кого обідрано "до цурки"* (М. Хвильовий) [4, с. 759]), *на тріски* 'перев. зі сл. ламати, троштити, розлітатися і т. ін. Зовсім, повністю' (*Розбиває [поет] гітару на тріски і вкидає їх у грубку* (В. Самійленко) [4, с. 724]), *до крихтоньки* 'повністю, геть усе' (– *Розкажу я все до крихтоньки Завтра матері твоїй...* (О. Олесь) [4, с. 314]).

Численними є мінімальні ідіоми, які сформувалися внаслідок евфемізації, тобто заміни точної однослівної назви певного поняття, пряме вираження якого було б певною мірою небажаним [Марузо, с. 340], описовим з метою його пом'якшення, ввічливості, пристойності. Так, наприклад, завуальовано представлене практично все поле "**питу, випивати, напиватися; бути п'яним; напідпитку; п'яниця; горілка**". Градація ступеня сп'яніння детермінована мірою вияву ознаки чи інтенсивності дії [7, с. 189–190]. Так, на сильне сп'яніння вказують вирази із зневажливими емоційно-експресивними відтінками у фразеологічному значенні: *в дим* '1. зі сл. п'яний. Дуже сильно, до безпам'ятства' (*Горобець хромовими чобітьми вибиває польку – п'яний в дим* (М. Зарудний) [4, с. 199]), *як (мов, ніби і т. ін.) квач* 'зі сл. п'яний. Дуже, надто' (*Коли це опівночі з'являється [Валер'ян]... П'яний як квач!* (Є. Кравченко) [4, с. 290]), *в дригз* 'перев. зі сл. п'яний. Дуже сильно' (*П'яний у дригз голова. А таки підвів важку розкуйовджену голову й очима ворухнув важко, як двома двопудовими гирями* (А. Головка) [4, с. 219]), *як (мов, ніби) хлющ (хлюща)* '2. зі сл. п'яний. Дуже, надзвичайно' (*Насінник приходив на службу п'яний як хлющ* (Ю. Збанацький) [4, с. 746]).

Навпаки, невисокий ступінь сп'яніння (або без позначення ступеня) передають МФО з жартівливими експресивно-оцінними конотаціями *під хмільком* 'у стані незначного сп'яніння' (*І хоч трішечки я був, товаришу, під хмільком, а відразу помітив, що своїм приходом викликав я поміж них роззубленість* (В. Логвиненко) [4,

с. 747]); значення 'у нетверезому стані; напідпитку' передається за допомогою синонімічного ряду мінідіом *під джмелем* (*Не раз і не два сам Сміт, бувши під джмелем, устрявав поміж танцюристів* (Ю. Яновський) [4, с. 195]), *під мухою* (*Йому сподобалося, що голова під мухою: значить, свій чоловік – негордий* (Григір Тютюнник) [4, с. 413]), *під градусом* (*під градусами*) (*– Залиш мене, Шарко, ти під градусом!* – з несподіваною різкістю кинув інженер (М. Хвильовий) [4, с. 165]), *під чаркою* (*Поліцаї були напідпитку, не те що п'яні, як квач, а так, під чаркою* (К. Гордієнко) [4, с. 761]).

Евфемізованою темою вважається також непривабливе поняття "*старий; зробитися старим*". Мінімальні фразеологічні одиниці у віці, в літах (*під літами*) 'немолодий, похилого віку' (*Баба Оксана була під літами, та ще кріпка собі жінка* (Б. Грінченко) [4, с. 349]) виступають пошано-делікатними заміниками цього поняття.

Отже, евфемізація виступає семантичним і культурологічним фактором формування мінімальних фразеологізмів. На думку В. Д. Ужченко, фразеологічне поле "*пити, випивати, напиватися; бути п'яним; напідпитку; п'яниця; горілка*" становить практично фразеологічну універсалію. Формування мінімальних ідіом, як і багатокомпонентних ФО, здійснюється завдяки процесам метафоризації, метонімізації, евфемізації, що підтверджує статус одиниць з одним повнозначним компонентом і дозволяє розглядати їх у межах фразеології.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : 1987. – 135 с.
2. Ричардс А. А. Философия риторики / А. А. Ричардс // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 44–67.
3. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
4. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с. – (Словники України).
5. Тараненко А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основне семантические процессы) / А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.
6. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1996.
7. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.